

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԵՎ ՄԵՐ ԶԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ

«Ոչնչացան հայ ժողովրդի անգնահատելի գանձեր... որ ո՛չ ցեղը
և ո՛չ ուտիճը պիտի ոչնչացնեն, բայց ոչնչացրեց մոլեգնող էնվերների
և թալեսքների բուրական կառավարությունը՝ վանդալների և Ատի-
լաների բարբարոսությունից առավել աստիճաններով: Ոչնչացել են
Անկյուրիո, Կեսարիո և Արմաշի ձեռագրական հազարավոր հատոր-
ներից մեծ ժողովածուները կամ անհատների սեփականություն եղած
հարյուրավոր ձեռագիրներից բաղկացած ժողովածուները... Այդ ձեռա-
գիրների մեջ էր մարմնավորված հայ արվեստը, հայ մշակույթը, հայ
միտքը, դարերի ընթացում հայի ստեղծագործությունները, հայ հո-
գին, որոնց նույնպես նահատակության և ոչնչացման մեծ բաժին
հասավ:

ԳԱՐԵԳԻՆ Ա ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՀՈՎՍԵՓԵԱՆՑ
(«Դեպի լույս և կյանք»,
Անթիլիաս, 1947, էջ 319):

Դարեր շարունակ հայ ժողովուրդը են-
թարկվել է օտար բռնակալների ասպատա-
կությունների և խժոժությունների Ողջակիզ-
ված հայությունը ոչ միայն զոհ է տվել իր
անհամար լավագույն զավակներին, այլև
շատ անգամ իսպառ ոչնչացել են նաև նրա
ստեղծած հոգևոր անգին գանձերը: Թշնամին
անխնայ կերպով հետևել է քանդելու և ոչնչ-
նացնելու հայն ու իր մշակույթը հիշեցնող
որևէ հուշարձան:

Անցել են մեր ժողովրդի ցավատանջ պատ-
մություններ կրկար և ձիգ դարերը և հայը փյուռ-
նիկի նման միշտ կարողացել է հարություն
առնել իր իսկ մոխիրներից: Նորանոր սե-
րունդներ աշխատել են սպիացնել իրենց
վերքերը և վերստին կյանքի են կոչել հայ

մշակույթի բազմաթիվ հրաշալիքներ, որոնք
իրենց հերթին լույս են բաշխել մեր ժո-
ղովրդին և նպաստել նրա գոյատևմանը:

Անխնա կերպով ոչնչացվել և մոխիր են
դարձվել մեր ճարտարապետական հուշակա-
նություններից շատերը, մեր քանդակա-
գործական արվեստի լավագույն նմուշները,
անհետ կորել են մեր մտավոր մշակույթի
գանձերը:

Մեր ժողովրդի ճակատագիրն են ապրել
նաև մեր ձեռագիր հուշարձանները: Տասնյակ
հազարավոր հայերեն ձեռագրեր իսպառ
ոչնչացել են, իրենց հետ տանելով մեր հի-
նավուրց պատմության, գրականության,
ճշգրիտ գիտությունների և վերջապես ար-
վեստի գոհարներ: Ձեռագրերից շատերը եղել

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԽԵԼԱԳԱՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՆԸ

(Նկարիչ՝ Գրիգոր Խանջյան)

են գերության մեջ բազմաթիվ անգամներ և փրկվել փրկագնվել ու ազատվել, մի շարք ձեռագրեր հրապարակային անարգանքի են մատնվել, ստացել են թրի հարվածներ, մի քանիսի վրա նույնիսկ նշմարվում են արյան հետքեր, իսկ հազարավոր ձեռագրեր իրենց տերերի հետ միասին տարվել են հեռավոր երկրներ:

Միջնադարյան ինչքա՜ն հեղինակների գործեր գիտենք, որ շեն հասել մեզ... իսկ ինչքա՜ն էլ եղել է, որ հեղինակի կամ գործի անունն իսկ այժմ չգիտենք:

Դեռևս չի գրված հայերեն ձեռագիր հուշարձանների ոչնչացման և փրկության պատմությունը: Սակայն մեզ հայտնի մի քանի փաստերն իսկ բավական են մի կողմից խորատես հուզվելու, իսկ մյուս կողմից մեզ հպարտ զգալու համար: Ինչպես գրում է Ստեփանոս Օրբելյան պատմիչը, 1170 թվականին, սելջուկների արշավանքի ժամանակ, Սյունիքի Բաղաբերդ ամրոցում անխնա կերպով ոչնչացվեցին ավելի քան 10 000 ձեռագրեր, այսինքն խոշորագույն մի մատենադարան: Այս լուկ մի թվական է, իսկ ինչքա՜ն ձեռագրեր էին ոչնչացել մինչ այդ և ոչնչացան էլ նրանից հետո...: Իսկ ի՞նչ մեծ թվով ձեռագրեր հայրենասեր հայերի կողմից գերությունից են ազատվել և բերվել ու հանձնվել իրենց նախկին մատենադարանին: Այս առթիվ, ինչպե՞ս կարելի է չհիշել հայ ժողովրդի ճակատագրի հետ համընթաց ապրող Մուշի ձեռագիր հսկայի կամ անմահ ծառերտրի փորձություններով լի պատմությունը: 1204 թվականին էր ստեղծվել նա Մուշի նշանավոր Ս. Առաքելոց վանքում և ահա շուտով սելջուկները հոշոտում են նրա պատվիրատուին և նրա ունեցվածքի հետ կողոպտում են նաև իր գրչությանը, բովանդակությանը և մանրանկարչական արվեստով նշանավոր այդ ձեռագիրը և գերի տանում շատ հեռու: Սակայն հայերը, թափառելով երկրից երկիր, հավաքում են 4 000 արծաթ դրամ և փրկելով այն, կրկին հանձնում Մուշի Ս. Առաքելոց վանքին, ուր և մնում է շուրջ 700 տարի, մինչև մեծ եղեռնը, երբ նոր փորձություններ էին հասնելու մեր ամենամեծ ձեռագրի գլխին:

Երբ խոսվում է մեր ձեռագրերի փրկության մասին, ի՞նչպես կարելի է մոռանալ նաև այժմ Վենետիկի Մխիթարյանց մատենադարանում պահված մի ձեռագիր Ավետարանի փրկության այնքան հուզիչ և սքանչելի մանրամասնություններ: Լենկթիմուրի բռն արշավանքների ժամանակ, 1400 թվականին, երբ ամեն տեղ մահ էր սփռվում և մարդիկ մահանում էին սովից, հալածվող մի հայ Թավաթալ անունով, գնում է Այնթափ հաց գնե-

լու և տեսնելով, որ մի ձեռագիր Ավետարան է գտնվում ալլաղգիների ձեռքում և հրապարակային անարգանքի է ենթարկվում, շատ է զգացվում և լաց լինում ու մոռանալով սովը, տալիս է իր հացի դրամը և ազատում ձեռագիրը:

Նակատակ իր կրած բոլոր արհալիրքներին, հայր ամեն տեղ կարողացել է ստեղծել նորանոր ձեռագիր հուշարձաններ: Մեր շարքա գրիչները խոնավ խցերում, թե գաղթի ճանապարհին, անմատչելի մենաստաններում, «Մի նշխարով, մի կում ջրով և ճգնության գիշերն անքուն», կարողացան իրենց ապագա սերունդներին ժառանգություն թողնել մեր մշակույթի բազմաթիվ գանձերը: Բավական է նշել, որ մեր հնագույն մատենագիրների և ոչ մեկի գործը մեզ չի հասել իր բնագրով, ուստի եթե չլինեի հատկապես ԺԴ—ԺՋ դարերի մեր գրիչների անդուլ աշխատանքը ձեռագրերի արտագրման գործում, ապա այժմ մենք շատ բան չէինք ունենալ—ԺԴ դարերի մեր նշանավոր մատենագիրների գործերից:

Արաբական, սելջուկյան, թաթար-մոնղոլական, պարսկական և այլ ծանր արշավանքներից հետո, Հայաստանը ԺԹ դարի վերջում և հատկապես Ի դարի առաջին քառորդում ակնատես եղավ սահմանեցուցիչ մի սպանդի, որը երբեք նման չէր նախորդ կոտորածների: Սուլթանական Թուրքիայի վարիչների կազմակերպած հայալինջ կոտորածների շարքն էր այդ, որի մոտ նսեմացան հայերի անցյալում կրած ամենադաժան նախճիրներն իսկ: Եթե անցյալում դարերով ողջակիզվել է մեր ժողովուրդը, իսկ նրա մի մասը ստիպվել է ցրվել աշխարհով մեկ, այնուամենայնիվ միշտ էլ հայեր մնացել են Մայր Հայրենիքում, պահպանել իրենց պապերի մշակութային գանձերը և վերանորոգել իրենց կյանքը հայրենի կոտորի տակ: Ապա սուլթանական Թուրքիայի կազմակերպած կոտորածները հատկապես ծրագրված էին ընդմիշտ վերջ տալու մեր ժողովրդի գոյությանը: Ահա թե ինչո՞ւ այս ահավոր սպանդի ժամանակ նախ հայր արմատախիլ արվեց իր պապենական տնից, իր հայրենիքից և ապա հայ անունը պահող որե՛է հուշարձան կամ անգամ մեքորպատառ մի գերեզմանաբար հիմնահատակ կործանվեց և կամ փշրվեց: Այս համատարած կոտորածների ընթացքում, ոչնչացան նաև շատ մեծ թվով հայերեն ձեռագրեր:

Այժմ արդեն շատ դժվար է ճշգրիտ պատկերացում ունենալ եղեռնի ընթացքում մեր ոչնչացած ձեռագրերի քանակի և նրանց գիտական արժեքի մասին, քանի որ որևիցե ամփոփող տեղեկություն այդ մասին մեզ հայտնի չէ: Այս գործը շատ ավելի դժվարա-

նում է նաև նրանով, որ ոչ 1894—1896 թվականների Համիդյան կոտորածների և ոչ էլ 1915 թվականին սկիզբ առնող հայ մեծ եղեռնին նախորդող տարիներին Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում գտնվող հայերեն ձեռագրերի մասին դժբախտաբար չունենք և ոչ մի ընդհանուր ցուցակ:

Ինչպես 1894—1896 թվականներին Արևմտյան Հայաստանում սուլթան Համիդի կազմակերպած համատարած կոտորածների, այնպես էլ 1909 թվականին Կիլիկիայի աղետի մասին եղած զեկուցագրերը շատ հակիրճ են և մեծ մասամբ վերաբերում են մարդկային կորուստներին և մասամբ նաև սրբավայրերի պղծման կամ քանդման, ուստի շատ քիչ են անդրադառնում մեր գրչագրերի ոչնչացմանը: Այդ ծանր օրերին, հնարավոր էլ չէր հիշյալ ամփոփ զեկուցագրերում մեծ չափով անդրադառնալ նաև մեր ձեռագիր հուշարձանների ոչնչացմանը: Սակայն այն փաստը, որ հարյուրավոր վանքեր և եկեղեցիներ այրվեցին, կողոպուտվեցին և կործանվեցին, ինքնուրուիքային հավաստում է մեզ այն մասին, որ շատ վայրերում մեր ձեռագիր գանձերը ևս ոչնչացվեցին:

Բոլորովին այլ էր 1915 թվականի մեծ եղեռնը: Եթե նախորդ կոտորածների վերաբերյալ այս կամ այն չափով հնարավոր է եղել յուրաքանչյուր նահատակվող հայկական վայրից թեկուզ կցկտուր զեկուցագրեր հասցնել, ապա 1915 թվականին դրանք իսպառ բացակայում են, քանի որ հայկական բոլոր կենտրոնների բնակչությունը տեղահան էր արվել և ամայություն էր տիրում ամեն տեղ: Կողոպուտը և հայկական գանձերի ոչնչացումը մեծ մասամբ տեղի էին ունեցել հայաբնակ վայրերում միայն հայերի տեղահանությունից հետո: Այս շրջանին վերաբերող նյութերը մեծ մասամբ տարագրված և հրաշքով վերապրող հայերի հուշեր են, ուր գերազանցապես պատմվում են հայերի կրած անլուր տառապանքների մասին: Սակավաթիվ զեկուցագրերն էլ, որ պահպանվել են, գրված են հեռավոր վայրերից և դարձյալ վերաբերում են մեր ժողովրդի Գողգոթային:

Քննարկվող հարցի մասնակի լուսաբանմանը կարող են միայն նպաստել մինչև հայկական ջարդերը Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայում գտնվող ձեռագրերի նկարագրությունները, լինեն դրանք տպագիր կամ անտիպ: Դժբախտաբար պետք է նկատել, որ ժժ դարի վերջին տասնամյակներին է մասնավորապես, երբ մեզ մոտ սկսվեց ավելի մեծ հետաքրքրություն ստեղծվել դեպի մեր մագաղաթները: Այս պատճառով էլ Համիդյան ջարդերից և անգամ մեծ եղեռնից

առաջ կատարված ձեռագրական ցուցակագրումները շատ հեռու են Արևմտյան Հայաստանում և Փոքր Ասիայում եղող հայկական ձեռագրերի վերաբերյալ մեղ լրիվ գաղափար տալուց:

Այնուամենայնիվ, նախքան 1894—1896 թվականների Համիդյան ջարդերը, Արևմտյան Հայաստանում գոյություն ունեցող հայերեն ձեռագրերի մասին մեծաթիվ աղբյուրներ են հանդիսանում ֆրանսիացի հայագետ Վ. Վանգուլայի, հայ նշանավոր բանասեր Գարեգին վարդապետ Սրվանձությանցի, տոսպեցի հայտնի բանահավաք և գրող Դևոնդ վարդապետ Փիրղալմյանի, Հ. Կ. Ժանիկյանի և ուրիշների թողած ժառանգությունը: Միայն հիշյալ հեղինակների գործերի ծանոթացման միջոցով է, որ հնարավոր է թեկուզ մի աղոտ պատկերացում ստանալ արևմտահայ ձեռագրական աշխարհի մասին և այդտեղից էլ փորձել հետևություններ անել այս բնագավառում ևս մեր կրած կորուստների մասին:

Ֆրանսիացի հայտնի հայագետ Վ. Լանգլուան առաջին անգամ դեռ 1855 թվականին իր «Ուղեորություններ դեպի միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաքը՝ Սիս» փոքրածավալ գործի վերջին մասում շատ համառոտ նկարագրել է Սսում պահված 145 ձեռագրերը, որոնք վերաբերում են ԺԷ—ԺԸ դարերին, ուր կան գրչագրեր Մովսես Խորենացու պատմության, Ներսես Շնորհալու, Ներսես Լամբրոնացու, Վարդանի, Գրիգոր Տաթևացու, Առաքել Սյունեցու գործերից, մեկնողական հարուստ գրականություն և այլն¹: Չնայած այս գործի մասնակի բնույթին և շատ համառոտ բովանդակությանը, այնուամենայնիվ այս շրջանում մեր առաջին և միակ ծանոթությունն է Կիլիկյան ձեռագրերի մասին:

Այս շրջանին վերաբերյալ իր ընդգրկման ծավալով շատ ավելի լայն տեղեկություններ է հաղորդում մեր ձեռագիր գանձերի մասին Գարեգին վարդապետ Սրվանձությանցի իր «Հնոց և նորոց» և մասնավոր «Թորոս աղբար» երկու մասից բաղկացած աշխատությունների մեջ: Սրվանձությանցի իր առաջին գործում, հրատարակված 1874 թվականին, ճանկ ձեռագիր մատենից ի վանս Սրբոյ կարապետին Մշոյ խորագրի տակ, ցանկել է 139 ձեռագիր²: Սակայն Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ վայրերում գտնվող հայերեն ձեռագրերի գոյության մասին բացառիկ

¹ Victor Langlois, „Voyage à Sis, capitale de l'Arménie au moyen âge“, Paris, 1855, p. 38—45.

² Գարեգին վարդապետ Սրվանձությանց, «Հնոց և նորոց», Կ. Պոլիս, 1874, էջ 140—149:

Հանակութիւն ունեն Սրվանձտյանցի «Թորոս աղբար»³ աշխատութեան առաջին և երկրորդ մասերը:

Գարեգին վարդապետ Սրվանձտյանցի հիշյալ գործերի ստեղծման առիթը հետևյալն է: 1878 թվականին, Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարք Ներսես արքեպիսկոպոս խորթապետանը, անհրաժեշտ զգալով ունեցած Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության ցուցակը, երեք վարդապետների գլխավորությամբ ցուցակագրողներ է ուղարկում Ամասիայի, Մարզվանի, Եվդոկիայի, Շաբին-Գարահիսարի, Սեբաստիայի, Դիվրիկի, Ակ-Վիյի, Չարսանջաքի, Արաբկիրի, Չմշկածափի, Խարբերդի, Չնուշի, Բալուի, Մալաթիայի և Միարբերքի գավառները: Ահա այդ ուղարկվածների մեջ էր նաև Գարեգին վարդապետ Սրվանձտյանցը, որը և կարողանում է իր ժողովրդին պարզեցնել «Թորոս աղբար»-ի երկու գրքերը, որոնք շարադրվել են ոչ միայն բանաստեղծական մեծ շնչով և խոր հայրենասիրությամբ, այլև ճանաչողական մեծ նշանակութիւն ունեցան ու լիովին արդարացրին հեղինակի կողմից առաջին մասի առաջաբանում գրված հետևյալ տողերը. «Հայր հայուն ծածանոթացնել, հայր հայուն սիրել տալ է բոլորովին իմ փափագս և ջանքս»⁴: Լինելով պատմական Արևմտյան Հայաստանի ամենից ավելի հայաշատ վայրերում, նա հնարավորութիւն ունեցավ մոտիկից հաղորդակից լինելու մեր ժողովրդի կյանքին ու ստեղծագործութեանը: Սակայն Սրվանձտյանցին իր այս ճանապարհորդությամբ վիճակված էր կատարելու նաև մի խոշոր ծառայութիւն: Սրվանձտյանցն էր, որ կարողացավ առաջին անգամ, և ինչու՞ չէ, նաև մեծ մասով վերջին անգամ, հայագիտութեանը ծանոթացնել Հայաստանում ցրված մեծ թվով ձեռագիր գանձեր, նշեց նրանց թիվը, բովանդակութիւնը, ժամանակը և մեջ բերեց հաճախ նաև ձեռագրի լրիվ հիշատակարանը: Եթե նշենք, որ նրա եղած վայրերում այժմ համարյա հայեր չեն ապրում, իսկ նրա նշած ձեռագրերից շատերն էլ անհետ կերպով ոչնչացել են, ապա պարզ կլինի, թե ինչպիսի մեծ ծառայութիւն էր մատուցում անվանի բանասերը իր ժողովրդին:

Ահա համառոտ կերպով Սրվանձտյանցի թանկարժեք տվյալները: Մարզվանի հայոց վանքից նկարագրում է 8 ձեռագիր, Ամասիայից՝ 3, այդ թվում մի երկաթագիր Ավետարան 1238 թվականից, գրված Կիլիկիա-

յում, Չիլեում՝ 3, Թորատում՝ 13 ձեռագիր, այդ թվում 1174 թվականին գրված երկաթագիր մի Ավետարան, և 10 այլ ձեռագրեր Ս. Հովակիմ և Աննայի վանքից: Սեբաստիայում նշել է 89 ձեռագրերի մասին, իսկ առաջնորդի և վարդապետի մոտ՝ 20 ձեռագիր: Դիվրիկի Ս. Լուսավորիչ վանքում և Ս. Աստվածածին եկեղեցում ևս 16: Արաբկիրում կարողացել է օրինակել տալ միայն 1 ձեռագիր, Մալաթիայում՝ 2 ձեռագիր: Չնազանքի նկարագրությամբ շատ ավելի հարուստ է նրա «Թորոս աղբար»-ի երկրորդ մասի երկրորդ բաժինը, որն ամբողջությամբ հատկացված է ձեռագրերի նկարագրությանը:

Բաղնիշում, Խնդրակատար Ս. Աստվածածնի վանքից, Սրվանձտյանցը նկարագրում է 5 ձեռագիր, Ամրդուլու վանքի մատենադարանից՝ 1 ձեռագիր: Նրա շրջակա մասերից նկարագրում է ևս 7 ձեռագիր. Վանի Ս. Վարդան եկեղեցուց և Մանազկերտից՝ 5 ձեռագիր: Անշուշտ Սրվանձտյանցը դիտավորյալ կերպով Վանից այսքան քիչ ձեռագրեր է նկարագրել, քանի որ նրան քաջ հայտնի էր, որ դեռևս իրենից առաջ Վանի և շրջակայքի ձեռագրերով զբաղվել է Ղևոնդ վարդապետ Փիրղալեմյանը: Նկարագրված ձեռագրերի թվումն է 1224 թվականի գրությամբ մի Ավետարան:

Սրվանձտյանցը Երզնկայի եկեղեցիներից և վանքերից՝ նկարագրել է 5 ձեռագիր, Կամախի Ս. Թադեոս առաքյալի վանքից՝ 9, Թորղանի տաճարից՝ 4, Ակնից՝ 3, այդ թվում «Սասունցի» կոչված Ավետարանը գրված 1169 թվականին և այլն: Բինկա գյուղում՝ 3, այդ թվում ևս մի Ավետարան մագաղաթյա՝ «Սասունցի» անունով: Խարբերդի և շրջակա վայրերում՝ 55 ձեռագիր, Չմշկածափ և գյուղերը՝ 15, այդ թվում երկաթագիր մի Ավետարան 1227 թվականից: Չարսանջաք և այլն՝ 10, Բալու և այլն՝ 8, Արդնի՝ 7 ձեռագիր և մի ցուցակ «Չնազանքի մատենաք Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնի վանքից Արդնի»՝ 147 ձեռագրի թվումով, այդ կարգին շարակնոցներ, կանոնագրքեր, Սամվել Անեցու «Ժամանակագրութիւն»-ը, Մովսես Խորենացու, Ստեփանոս Տարոնացու, Արիստակես Լաստիվերտցու պատմութեանց մատյանները և այլն. նաև մի Ավետարան երկաթագիր 1223 թ.: Տիրքանակերտում՝ 93 ձեռագիր, այդ թվում երկաթագիր Ավետարաններ՝ 1177 և 1242 թվականներից, վերջինը գրված Հոռմում: Չնուշի Սիրահայաց Ս. Աստվածածնի վանքից՝ 43 ձեռագիր և մի կոնդակ, այդ թվում շարակնոց, Փափստոսի պատմութիւն, գանձարան խազերով, բառարան և այլն:

Այսպիսով Սրվանձտյանցը իր վերոհիշյալ երկու աշխատութիւններում նկարագրել է ավելի քան 700 ձեռագրեր: Սակայն կարող

³ Գարեգին վարդապետ Սրվանձտյանց, «Թորոս աղբար, Հայաստանի ճամբորդ», մասն առաջին, Կ. Պոլիս, 1879, մասն երկրորդ, Կ. Պոլիս, 1884:

⁴ «Թորոս աղբար», Ա մաս, էջ Ժ:

ենք սրանից հետևեցին, թե այդ շրջանում նրա այցելած մեծ թվով հայաշատ վայրերում թվով այդքան քիչ հայերեն ձեռագրեր են գտնվել: Ամենևին էլ ոչ Սրվանձությանցը, ինչպես նշում է, բազմաթիվ ձեռագրեր է տեսել, սակայն ժամանակ չի ունեցել բոլորը նկարագրելու: Այս կապակցությամբ լավագույնն է լսել հեղինակի խոսքը ասված «Թորոս աղբար»-ի առաջին մասում. «Կատարյալ գործ մը չէ այս, վասնզի այնքան խուռն և կարևոր պաշտոններու մեջ, չէի կրնար լինիլ ստորագրել և ամեն բան աչքի անցունել, այսուամենայնիվ որքան կրցա հավաքեցի և ի գիր անցուցի, տեղ-տեղ ալ ձեռագիր մատյաններու ցանկը ու հիշատակարանները օրինակելով, զորս իբր դուզնաքյա աշխատություն՝ բանասիրաց և ազգասիրաց փոքրիկ ճաշակ մը կընծայեմ»⁵: Հաճախ նա նշում է, թե ժամանակ չի ունեցել անգամ թվելու իր տեսած ձեռագրերը: Նա Մարզվանի եկեղեցու մասին գրել է. «Մարզվանի եկեղեցին ևս ձեռագիր մատյաններ ուներ, բայց անձեռնհաս եղա կրկտելու և հիշատակագիրներու թվականներն օրինակելու»⁶: Ձիլեի մասին ևս գրել է. «Թեպետ բավական թվով ձեռագիրներ կային բայց ես ամենքը չկրցի տեսնել»⁷:

Տվյալ ժամանակաշրջանում ձեռագրերի ստվարության մասին են վկայում Եվդոկիայի վերաբերող Սրվանձությանցի հետագա տողերը. «Նույնպես ճոխ էր (ընդգծումը մերն է—Ս. Ք.) նաև Ս. Ոսկեբերանի վանքի գրադարանը, որո ձեռագիրներն ցանկ և հիշատակարան օրինակելու միջոց շունեցա դժբախտաբար: Մեծ ցավ եղավ սրտիս, որ Թորատի եկեղեցվով ձեռագիր մատյանները, որ շատ հարուստ թիվ (ընդգծումը մերն է—Ս. Ք.) կկաղմբին, չկրցա աչքի անցնել ամենքն ալ և պետք եղածն ընդօրինակել»: Շարունակության մեջ հեղինակն ասում է նաև, որ «նույնիսկ տունները բավական ձեռագիր մատյաններ կան եղեր, կերեի թե Թորատի ժողովուրդն ասկեց առաջ աղեկ ճաշակ ունեցեր է գրելու կարողալու: Նա նշում է նաև, որ քաղաքից բացակա եղող անձանց մոտ ևս գրքեր կային»⁸: Սեբաստիայի մասին Սրվանձությանցի բերած ձեռագրերի ցանկը մենք դարձյալ լրիվ համարել չենք կարող, քանի որ նա գրում է, թե «Սեբաստու մեջ բազմաթիվ են ձեռագիրները, բայց մենք մեր տեսածներու ցանկը և հիշատակարանները միայն կդնենք այստեղ»:

Դիվրիկի ձեռագրերի բերած ցանկից դուրս, ինչպես նշում է Սրվանձությանցը, բազմաթիվ կանոնական և ծիսական գրքեր կային, որոնք վատ վիճակում էին պահված և ինք չի նկարագրել: Արաբկիրի մասին ևս նա գրում է, որ եղած բազմաթիվ գրքերից միայն մեկն է, որ արտագրել տալով հիշատակել է:

Ամբողջու նշանավոր մատենադարանի մասին նշում է, որ ձեռագրերը ցույց չեն տալիս այլոց և ինք «դուրս եղածները» միայն տեսել է: Տիգրանակերտում իր նկարագրածներից բացի Սրվանձությանցը գրում է, որ եկեղեցիների մեջ շատ մատյաններ կան, «Տանց մեջ ալ շատ կգտնվեին»: Այդ շարքում նա հիշատակում է Վիհենայի Մխիթարյան բանասեր Հ. Մեսրոպ վարդապետ Չենեսիդյանին, որը գրել էր Տիգրանակերտի և Միջագետաց պատմությունը (թերմարտ), նրա «աչաց լույսը տուժած էր և անուշա կնստեր իր սենեկի մեջ, ուներ բավական քվով ընտիր ձեռագիր մատյաններ» (ընդգծումը մերն է—Ս. Ք.), որոնք իր գանձեր և միակ մխիթարանքն էին»⁹:

Ձեռագրերի ստվարությունը այդ վայրերում նկատի ունենալով էր, որ Սրվանձությանցը գրում էր նաև հետևյալ տողերը. «Անշուշտ ինձ պատահածներն շատ դեռ բազմաթիվ ձեռագիրք և հիշատակարանք կան նույնիսկ իմ շրջած տեղերը: Ինչպես շատ և շատ կգտնվին մանավանդ Վանա կողմերը»¹⁰: Հակառակ ձեռագրերի կրած մեծ կորուստներին, նրանց թիվը այնքան մեծ էր այդ շրջանում, որ այդ պատճառով էլ Սրվանձությանցը եզրակացնում էր գրելով. «մարդ կհամարձակի ըսել թե՛ տպագրվածներն ավելի ունինք»¹¹: Այնգամ գրուղերում մեծ թվով ձեռագրեր կային: Սրվանձությանցը Չմշկածագի Հաղթուկ գյուղի վերաբերյալ գրում է. «Այստեղ հավաստեցին, թե չմշկածագի Տեր Գրիգորի հայրը բեռ մը ձեռագիրք (ընդգծումը մերն է—Ս. Ք.) տարած է այն գեղին և խարտիշատու Ս. Կարապետ վանքին»¹²:

Այսպիսով Սրվանձությանցի վերոհիշյալ թանկագին տեղեկությունները մեզ հավաստում են, որ տեսածներից բացի, իր եղած վայրերում մեծ թվով ձեռագրեր են եղել, որոնք չի տեսել, նույնպես տեսածներից ոչ բոլորն է կարողացել նկարագրել: Բացի այդ, նա շատ վայրերում չի կարողացել լինել: Նա չի եղել ոչ Կիլիկիայում, ոչ էլ Անատոլիայում և Թուրքիայի արևմտյան մասում և ոչ էլ պատմական բովանդակ Արևմտյան Հա-

⁵ «Թորոս աղբար», Ա մաս, էջ 31:

⁶ Նույն տեղում, էջ 39:

⁷ Նույն տեղում, էջ 77:

⁸ Նույն տեղում, էջ 128—129:

⁹ «Թորոս աղբար», Բ մաս, էջ 221:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 251—252:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 251:

¹² Նույն տեղում, էջ 365:

աստանում: Ուստի Սրվանձտյանցի վերո-
հիշյալ նկարագրությունները միայն մի փոքր
մասն են կազմում Արևմտյան Հայաստանի և
այդուհանդերձ վայրերում ջարդերից առաջ
գտնված ձեռագրերի: Սակայն նրա կողմից
գրանասիրաց և ազգասիրաց ընծայված այս
փոքրիկ ճաշակն» իսկ հարուստ հետևություն-
ներ անելու կարևոր կովան է հանդիսանում:

Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայում
ցրված հայկական ձեռագրերի մասին մենք
որոշ չափով պատկերացում ենք ստանում
նաև շնորհիվ Ղևոնդ ծայրագույն վարդապետ
Փիրղալեմյանի տպագիր և անտիպ աշխա-
տությունների: Չնայած Փիրղալեմյանը
Սրվանձտյանից շուտ էր սկսել շրջել և հա-
վաքել հայերեն ձեռագրերի հիշատակարան-
ներ, սակայն նրանից ուշ է, որ հանդես եկավ
իր «Նօտարք հայոց»¹³ գրքով, ուր ամփոփեց
1383—1467 թվականներին վերաբերող ձե-
ռագիր հիշատակարաններ մեծ մասամբ
վաստակարանից, սակայն նա անձամբ կա-
րողացել է լինել նաև հայաշատ բազմաթիվ
վայրերում և կամ ուրիշների միջնորդությամբ
բազմաթիվ ձեռագրերի հիշատակարաններ է
ամփոփել, սկսած Կարինից մինչև Կոս-
տանդնուպոլիս: Շատ ավելի հարուստ են
Փիրղալեմյանի անտիպ մնացած «Յիշատա-
կարանք կամ նշխարք պատմութեան Հայոց»
հիշատակարանների ժողովածուները, որոնք
հանգում են Մաշտոցի անվան մատենադա-
րանում¹⁴: Չնայած, որ նրա երեք ժողովա-
ծուներն էլ շատ բանով կրկնում են իրար,
սակայն մյուս կողմից էլ նրանք լրացնում
են մեկը մյուսին: Շատ ավելի մեծ է Փիր-
ղալեմյանի ձեռագիր հիշատակարանների
ընդգրկման ծավալը, քանի որ այն բովան-
դակում է սկսած մեր թվակիր հնագույն 887
թվականին գրված և գիտությունը ապա
հայտնի Լազարյան Ավետարանից մինչև ԺԸ
դարը և բերում է շուրջ 1 000 հիշատակարան:

Չնայած Փիրղալեմյանը դեռ Սրվանձտյա-
նից ավելի քան 10 տարի առաջ (1864—1865)
է լինում վերջինիս լինելիք բազմաթիվ վայ-
րերում, այնուամենայնիվ Փիրղալեմյանի
տվյալները (որոնք դարձյալ ամբողջական
լինել չեն կարող, քանի որ նրա ձեռագրերից
շատերը իր մահից հետո այրվել են, իսկ
ինքն էլ հնարավորություն չի ունեցել լինե-
լու բոլոր հայաշատ վայրերում), տարբեր-
վում են Սրվանձտյանից: Արաբկիրից եթե
միայն մեկ ձեռագիր է ներկայացրել

Սրվանձտյանցը, ապա Փիրղալեմյանի մոտ,
այն էլ ոչ լրիվ տվյալներով, այդ թիվը հաս-
նում է 15-ի, Մարգվանում 8 ձեռագրի տեղ՝
15, Ամասիայում 3 ձեռագրի փոխարեն ինչ-
քան ցույց է տվել Սրվանձտյանցը, Փիրղա-
լեմյանի մոտ այդ թիվը հասնում է 15-ի:
Փիրղալեմյանը նշում է նաև այլ ձեռագրա-
կան կենտրոնների մասին, որոնք դուրս են
մնացել Սրվանձտյանցի տեսադաշտից. այս-
պես՝ Կոստանդնուպոլսի զանազան մատենա-
դարաններից նա նշում է շուրջ 36 ձեռագիր,
Ռոդոստոյից (Թեքիրդաղ)՝ 11, Զմյուռնիայից՝
12, Նիկոմիդիայից՝ 4 և այլն:

Այսպիսով, Փիրղալեմյանի հատկապես
անտիպ նյութերի օգնությամբ կարելի է լի-
նում եզրակացնել, որ տվյալ ժամանա-
կաշրջանում Արևմտյան Հայաստանի և Թուր-
քիայի գրեթե բոլոր հայաշատ վայրերում հա-
յերեն ձեռագրեր են եղել, որ Սրվանձտյանցի
տվյալները, ինչպես ինքն էլ հայտնի է, ամ-
բողջական չեն, իսկ Փիրղալեմյանի գործերը
ևս, չնայած իրենց որոշ առավելություննե-
րին, այնուամենայնիվ շատ հեռու են արե-
մտահայ ձեռագրական աշխարհը լրիվ
պատկերացնելուց: Թեև Սրվանձտյանցը
ճիշտ կերպով իր ժամանակին նշում է, որ
ձեռագրերը բավականին վայրեր էին փոխել
և հաճախ տեղափոխվել իրենց ծնունդ առած
վայրից շատ հեռու, սակայն և այնպես Փիր-
ղալեմյանի հիշատակարաններից մեծ մա-
սամբ երևում է նաև այն, որ մինչև 1894—
1896 թվականների Համիդյան կոտորածները,
հայերեն ձեռագրերի մի կարևոր մասը դեռևս
գտնվում էր իր այն գրչության վայրում, ուր
նա ստեղծվել էր դարեր առաջ:

Առանձին քաղաքների մատենադարաննե-
րի մասին ԺԹ դարի վերջին լույս տեսան նաև
մի շարք մասնակի գործեր, որոնցից են
Տրդատ Կալսկոպոս Պալյանի Կեսարիայի մի
շարք եկեղեցիներում և վանքերում գտնվող
ձեռագրերի ցուցակները, Հ. Կ. Ծանկյանի՝
Ակնի ձեռագրերի մասին տված տեղեկու-
թյունները, Ա. Ս. Միհրդատյանի և Հ. Հակո-
բոս Տաշյանի՝ Ֆոնուզի Ս. Կարապետ վանքի
ձեռագրացուցակը, գերմանացի հայագետ
դոկտ. Ֆրեդերիկ Մյուլլերի հրատարակած
գերմաներեն համառոտ ձեռագրացուցակնե-
րը Արդնիի (Արդանա), Սեբաստիայի և
Չնքուշի հայերեն ձեռագրերի վերաբերյալ,
որը ճանաչողական նշանակությունից բացի,
միջազգային ասպարեզ բերեց մեր ձեռագիր
գանձերի կարևորություն ու արժեքը, և այլն:

Այս բոլորի մեջ ընդարձակ կամ համա-
ռոտ ձևով նկարագրվել է Արևմտյան Հայաս-
տանում գտնվող մոտ 400 ձեռագիր: Փիրղա-
լեմյանի գործերից երևում է, որ նա օգտվել
է նաև Արսեն վարդապետ Թոխմախյանի և

¹³ «Նօտարք հայոց: Հաւաքեալ և ի լոյս ածեալ ձե-
ռամբ Ղևոնդ վարդապետի Փիրղալեմյան Տոսպեցույ,
վարդապետ վանուց վանականի», Կ. Պոլիս (անթվական):

¹⁴ Մաշտոցի անվան մատենադարանի ձեռագրեր
№ № 6273, 4515, 6232:

հոնրեն հրիմյանի կողմից կազմված ձեռագրացուցակներից: Գիտենք, թե դրանք անտիպ են եղել, սակայն թե ո՞ր են գտնվում այժմ, մեզ հայտնի չէ:

Քաջ գիտակցելով մեր ժողովրդի ձեռագրական հարստության նշանակությունը, ԺԹ դարի վերջերին Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայում արդեն իսկ դարեր առաջ գոյություն ունեցող մատենադարաններն սկսում են վերակազմվել, ստեղծվում են նաև նոր թանգարաններ: Այս շարքից են Մուշի Ս. Կարապետը, վարագա Ս. Նշանը, Աղթամարը, Սիսը, Արդնիի Բարձրահայաց Ս. Աստվածածինը, Լիմ և Կտուց անապատները, Սեբաստիայի Ս. Նշանը, Արմաշի Զարիսափան Ս. Աստվածածինը, Կեսարիայի Ս. Կարապետը, Ս. Փրկիչ Հիվանդանոցը, Ղալաթիայի մատենադարանը, Զմուռնիայի թանգարանը, Մուշի Ս. Առաքելոց վանքը, Բաղեջի Ամրդուլի վանքը, Նեքսիայի թանգարանը և այլն:

**

Երբ Արդուլ Համիդ Բ արյունարբու սուլթանն սկսում էր 1894—1896 թվականներին գործադրել հայերին բնաջինջ անելու իր վաղուց ծրագրած սև գործը, Թուրքիայի, Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի հայաշատ վայրերում հայ ժողովրդի լավագույն զավակները կարողացել էին ժամանակի ավերիչ ճիրաններից փրկել և հավաքել հազարավոր ձեռագրեր և սկսել էին առաջին քայլերն անել՝ նրանց գիտությունը ճանաչելի դարձնելու և միջազգային ասպարեզ դուրս բերելու ուղղությամբ: Սակայն շատ շուտով սուլթանական յաթաղանի և Համիդիե կուլված ավազակախմբերի միջոցով փորձվեց կասեցնել հայ ժողովրդի առաջընթացը՝ նրա լույսի տաճարները արյան ավաղանների վերածելով: 300 000-ից ավելի հայեր տանջամահ արվեցին, թալանվեցին և քանդվեցին հարյուրավոր վանքեր ու եկեղեցիներ, անարգվեցին, այրվեցին ու պատառոտվեցին դարերին դիմացող և հրաշքով մինչև այդ օրերը վերապրող մեր ձեռագրերը:

Դեռևս չի գրված հայկական կոտորածների ընթացքում մեր կրած ձեռագրական կորուստների պատմությունը, սույն համաստեղծմանսիրությունը լոկ մի փորձ է այս ուղղությամբ և հետևաբար հեռու է ամբողջական լինելուց: Սակայն հետագայի երկարատև նորանոր ուսումնասիրությունները կարող են է՛լ ավելի լրացնել մեր սկսած գործը:

Ցարդ ճշգրիտ ոչինչ չգիտենք ինչպես այս, այնպես էլ հետագա ժամանակաշրջանի ձեռագրական մեր կորուստների մասին: Ինչ-

պես ասացինք, կոտորածներին ականատես եղողների կողմից հայաբնակ վայրերից ուղարկված և հայկական պարբերական մամուլում տպված բազմաթիվ զեկուցագրերը գրեթե ամբողջությամբ նվիրված են մեր ժողովրդի կրած դառն տառապանքներին և կորուստներին: Եվ իսկպես, ի՞նչպես կարելի էր մարդկային ամեն հասակի պատկանող զոհերի ապրած աննկարագրելի նախճիրը թողած, գրել նյութական և մշակութային կորուստների մասին, երբ հարցականի տակ էր դրված այդ բոլորն ստեղծող ժողովրդի առհասարակ գոյությունը: Այնուամենայնիվ, տվյալ ժամանակաշրջանի հայկական թերթերում հրատարակված զեկուցագրերի և լուրերի պրպտումը, որքան էլ մասնակի, սակայն և այնպես որոշ գաղափար է տալիս նաև մեր ձեռագիր գանձերի և հնատիպ մատյանների ոչնչացման մասին:

1896 թվականին Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքը իր թաքրիքով Բարձրագույն դառն հայտնում էր, որ «Քանդվածներն ու վնասվածները հայոց սրբարաններն են, թվով 400—500 ավելի»¹⁵, Սակայն այդ թիվը անշուշտ ամբողջական չէր. քանի որ ջարդը հայաբնակ վայրերում համատարած բնույթ էր կրել և, ինչպես նշում է Մաղաթիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը, «Վերև գծված սահմաններում մեջ վանք չէ եղած, որ անձեռնմխելի մնացած ըլլա, եկեղեցի չէ մնացած, որ կամ քանդված կամ պղծված կամ մզկիթի փոխարկված ըլլա»¹⁶: Ահա այս ժամանակաշրջանում է, որ, ինչպես գրում է դարձյալ Օրմանյանը, ծիսական գրքերը ևս պատառոտվեցին¹⁷:

Այժմ նշենք մի քանի կարևոր փաստեր այս ուղղությամբ:

Կոտորածների ընթացքում ծանր վնասներ կրեցին նաև Վասպուրականի հուշարձանները: 1896 թվականի մի տեղեկագրից քաղում ենք հետևյալ տողերը. «Մահմեդական խուժանն յուր կատաղությունը ամենն ավելի թափեց հայ վանոցից, եկեղեցյաց, դպրոցաց և մատենադարանաց վրա (ընդգծումը մերն է—Ս. Ք.): Ասոնք այսօր առհասարակ ավերակաց կույտեր դարձված են, մանավանդ գյուղերուն և գավառներուն մեջը: Աղթամարի վանուց դրսի տունը, ուր ամփոփված էր վանքի բոլոր հարստությունը, կուղտպվեցավ: Կողտպվեցան և մեծավ մասամբ այրեցան Նարեկի, Վարագի, Կարմրավորի, Ս. Խաչի, Ս. Գրիգոր Լուսավորչի, Մե-

¹⁵ «Դրոշակ», 1896, № 13, էջ 100:

¹⁶ Մաղաթիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան, «Ազգապատում», Գ, էջ 5030:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 5029:

ծովա, Ս. Աստվածածնա, Սպիտակ վանուց
և այլն մեծ ու փոքր վանորայք, և վանա-
հայրք ու միաբանական անդամք ալ մեծավ
մասամբ սպաննվեցան: Կողոպտվեցան դար-
ձյալ իրմ և Կոստց անապատներուն դրսի
տներն և Ս. Էջմիածնի վանքը: ... Կո-
ղոպտվեցան դարձյալ վանորներից և եկեղե-
ցյաց եկեղեցական թանկագին սպասներն,
անոթներն, սփռոցներն և այլն, որոնց գու-
մարը կկազմեն ահագին հարստություն: Միայն նարեկի և Վարազա վանուց կողոպ-
տած շարժական և անշարժ հարստությունը
կհասնի 5—1000 լիրայի, թողունք նշանավոր
հնությունները, հին ձեռագիրները, մատե-
նադարանները, որոնք կողոպտվեցան և կամ
բզկի-բզկի կտրվեցան» (ընդգծումը մերն
է—Ս. Ք.): Շարունակության մեջ ասված է,
որ նշված ավարառուները ծախել են ուղույ
կամ ջարդել են տալիս արծաթյա և ոսկյա
սրբազան անոթներ, արծաթապատ կամ ոս-
կեպատ Ավետարանները և այլն¹⁸: Հստ եղած
վիճակագրական տվյալների, Վանի գավառ-
ների հրդեհված եկեղեցիների թիվն է եղել 8,
իսկ վանված կամ թալանված վանքերինը՝
20¹⁹, Նույն ժամանակաշրջանում Բաբերդի
գյուղերում թալանված և մասամբ կործան-
ված են 36 եկեղեցի²⁰, Լուսոնք գյուղի մեջ
Ս. Ավետարանը հազար կտոր են արել, փողո-
ցը ձգել և ոտքի տակ տվել²¹:

Երզնկայի շրջանում բազմաթիվ գյուղեր ու
վանքեր կործանվեցին: Այս վերջինների թիվն
էր 12 վանք, որոնցից հիշատակելի են Զար-
շարանաց Ս. Լուսավորիչ, Ս. Գևորգ, Ս. Հա-
կոբ, Ալվազ վանք, Ս. Նիկողոս, Սեպուհի Լու-
սավորիչ և այլն²²:

Հայ վանականները և հայ աշխարհական-
ները քաղաքար կարողանում են դիմադրել
հիզանք Ս. Խաչ վանքում, սակայն թշնամին
նենգորեն կարողանում է մտնել վանքի դռնե-
րից ներս և մորթազերծ անում վանահայր
Սահակ վարդապետին: Հայերը մինչև իրենց
վերջին շունչը դիմադրում են և ընկնում
պատվով: Ազատվող միակ անձը, որ կուլում
վիրավորվել և սակայն կարողացել էր
թաքնվել, նկարագրում է թե ի՞նչպես վան-
քը կողոպտվում է և այլովում: Եկեղեցում
ոչինչ չէր մնացել, արծաթյա անոթները տա-
րել էին, ջարդոտել էին պատերի քանդակնե-
րը, քանդել դարբասը և այլն: Միաբանու-
թյան խուցերը, առաջնորդարանը, բոլորը
տակնուվրա էին արել, գրադարանը նույն-

պես, որը պարունակում էր իր մեջ 1 000-ի
շափ ընտիր գրքեր, որոնք «հիզանյան ըն-
կերություն» քրտնաջան աշխատության ար-
դյունքներն էին: Ականատեսն ի վերջո
գրում էր. «Աչքերիցս սկսեց հոսել արտա-
սուրբ, երբ տեսա բոլոր մոխիր դարձած»²³:

Ո՞վ գիտե ինչքան շուտամասիրված թան-
կարժեք ձեռագրեր և հնատիպ գրքեր կային
այդ 1 000 հատորանոց գրադարանում և
որոնք բուպեական մոխիր դարձվեցին:

Կոտորածը հիզանից հասնում է Սպար-
կերտ: Մի զեկուցագրում կարդում ենք.
«Հիմնահատակ ավերված են բոլոր եկեղեցի-
ները և վանքերը, ոմանք էլ մզկիթի փոխած:
Այրած են բոլոր եկեղեցական գրքերը, մեծ
մասը հայի ձեռքով և եկեղեցական զգեստ-
ները»²⁴:

Տիգրանակերտ քաղաքից 12 ժամ հեռու
գտնվող «դարավոր և թանկագին հնություն-
ներովն նշանավոր Բարձրահայաց անունով
վանքը, բոլորովին կողոպտել, մերկացնել
հետո միաբանությունը սրբ անցուցած են»:
Նույնպես Սադի գյուղում ըստ ավանդության
Ս. Թադեոս առաքյալի կառուցած Ս. Խաչ
մատուռը, որ դարեր շարունակ ժողովրդի
սրբավայրն էր, մոխրակույտի է վերած-
ված»²⁵: Ի՞նչքան արժեքների հետ ո՞վ գիտի
ո՞րքան թանկարժեք գրագրեր իսպառ ոչնչա-
ցան այս վանքերում, իրենց լույսը թողած
մթությունը գրելով:

Երբ 1897 թվականին Վարազա վանքը կո-
ղոպտվեց և մասամբ էլ այրվեց, նրա արժե-
քավոր գրքերը բարեբախտաբար ազատվե-
ցին²⁶:

Հայ արժեքների ոչնչացման տխուր պատ-
կերը նույնն էր, սկսած Տրապիզոնից մինչև
Եդեսիա, Կոստանդնուպոլսից մինչև Կարին:
Կատրասի եկեղեցում (Տրապիզոնից արևե-
լահայրավայրի կողմում) ժամագրքերը կրտ-
րատվեցին ու այրվեցին և սրբապատկերնե-
րը պղծվեցին²⁷:

Սույն կոտորածների ընթացքում ծանր
հարված կրեց նաև Եդեսիայի (Ուրֆա) հա-
յությունը: Չնայած հանդուգն ուրֆացիների
ցուցաբերած ուժեղ դիմադրությանը, քաղա-
քի մեծ եկեղեցում ապաստանած կանայք,
երեխաներ, տարեցներ, թվով 3 000 հոգի, սրի
բաշվեցին և ողջ-ողջ այրվեցին: Եվդոկիայի
պատմության հեղինակ Աբրահամ քահանա
Արևայանը, որը և այս դեպքերի նահատակնե-
րից մեկը եղավ, դեռ 1877 թվականին բազ-

¹⁸ «Արարատ», Վաղարշապատ, 1896, էջ 585:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 586:

²⁰ «Երուշակ», 1896, № 1, էջ 15:

²¹ «Արարատ», 1896, էջ 87—88:

²² «Երուշակ», 1896, № 4, էջ 29:

²³ «Երուշակ», № 16, էջ 123:

²⁴ Նույն տեղում, № 10, էջ 86:

²⁵ Նույն տեղում, № 10, էջ 77:

²⁶ Նույն տեղում, 1898, № 4, էջ 38:

²⁷ Նույն տեղում, 1896, № 6, էջ 45:

մաթիվ ձեռագրեր էր հավաքել և հիմք դրել մի թանգարանի: Հայոց եկեղեցու վրա հարձակվող խուժանը իր գոգն էր լցրել Ավետարաններ, սրբոց մասունքները և ծաղրուծանակի էր ենթարկում նրանց: Թշնամիները, հարձակվելով ժամարար քահանայի սենյակի վրա, եկեղեցու սնդուկի գրասենյակը մտան և կողոպտեցին բոլոր իրերը և այնտեղ գտնված «տոմարները և եկեղեցական հին պատմագրքերը պատառոտեցին»²⁸: Ունենք հավաստի տեղեկություններ, որ դեռ 1882 թվականին քաղաքի նորաստեղծ մատենադարանում ձեռագրերի քիվը 94 էր, իսկ տպագրվածներինը՝ 228: Հիշվում է, որ ձեռագրերի մեջ մինչև 730 տարի առաջ (հաշվելով 1882 թվականից—Ս. Ք.) գրված մագաղաթյա գրքեր կային²⁹:

Արյունարբու Համիդի գահընկեցությունից հետո, 1910 թվականին, հայտնվում էր, որ Երեսիայի հայոց եկեղեցին 1895 թվականին ձեռագրերից կողոպտվելու ժամանակ, կորած է նաև ոսկեգոծ արծաթապատ մի հռչակապ Ավետարան, գրված 1248 թվականին, գրել տրված Կոստանդին Ա Կիլիկիայի հայոց թագավորի կողմից, Կիրակոս գրչի ձեռքով, և նվիրված Կոստանդին թագավորի և Զապեթ թագունու կողմից, «ի վայելումն արքայորդույն նոցին և ետնին»: Այս Ավետարանը Կիլիկիայի անկման շրջանում հափշտակվել էր թաթարների կողմից: Ազատելով այն, Երեսիայի Ս. Աստվածածին եկեղեցուն էր նվիրել ուրհալեցի խոջա Արսլանը³⁰:

Այնա մոտի Բինկյանի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցում այլ ձեռագրերի շարքում գտնվող մագաղաթյա փոքրադիր Ավետարանը, որ չքնաղ մանրանկարներով էր պատրաստված և ԺԹ դարի վերջում Կոստանդնուպոլսում կրկին կազմվելով բերվել էր այստեղ և այդ ժամանակ այն գնահատվում էր 200—300 թուրքական հնչուն ոսկի, 1895 թվականի դեպքի ժամանակ այն ևս այրվեց³¹:

Բավականին թվով գրչագրեր ունեցան նաև Մարաշում: 1895 թվականին փչացավ մագաղաթյա 300 տարվա ընտանեկան մի հիշատակարան, որը պահված էր թիթեղյա տուփի մեջ, մի սենյակի առաստաղի ծակում: Այնտեղ նկարագրված էր նաև Շահարասի

ժամանակ հայերի գաղթի պատմությունը³², Քաղաքի Ս. Գևորգ եկեղեցու դպրոցի դիմացը, «խուց»-ի մոլթ ու խոնավ պահարաններում, դիզված էին մագաղաթյա ստվար հատորներ, կողքերը կաշեպատ տախտակներով ամուր կազմված, Հայսմավուրք, Ժամագիրք և եկեղեցական ուրիշ գրչագրեր մատյաններ: Հետո այդ գրչագրերը այրվեցին 1895-ի ջարդի հրդեհի մեջ³³:

Հ. Հ. Քոսյանը, որ ցուցակագրել է նաև Կարնո գյուղերի ձեռագրերը, Կարինի Կրիչք գյուղի Քրիստոս Թագավոր եկեղեցում 1912 թվականին տեսած և ցուցակագրած մի Ավետարանի մասին տվել է հետևյալ ծանոթությունը. «Ավետարան գրված 1466 թվականին խլաթում, Մկրտիչ քահանայի կողմից»: «Կրիչք գյուղի Ավետարանս ունի եղբր արծաթապատ հաստ կողեր, խաչ և զարդեր վրան, դեպքի տարին եկեղեցվո արծաթ սպասներու հետ կզողնան նաև Ավետարանս, արծաթապատ կողերը կքաշեն կհանեն վրայեն և առանց կողքի կնետեն առվակի մը վրա դրված կամուրջին տակ: Ժամանակ անցնելի հետո կգտնվի Ավետարանս. կազմել կտրվի և կըրվի դարձյալ եկեղեցվույս խորանաց վրա, բայց պարզ կազմով, զրկված յուր նախկին արծաթ կողերին և զարդերին»³⁴: Զգիտենք, թե այս փրկված Ավետարանը ազատվե՞ց արդյոք 1915 թվականի մեծ եղեռնից:

Թշնամին Ադելքեզ գավառում կողոպտել էր բազմաթիվ վանքերու Եկեղեցիներից հափշտակված քահանայական զգեստները հաճեցնելով, ձեռքներին խաչ և Ավետարան, անամոթ պարեր էին պարում և ծաղրի ենթարկում: Մզկիթների փոխակերպված եկեղեցիներում և վանքերում Ղուրան են սկսել քարոզել մոլլաները³⁵:

Թե ինչքա՞ն շատ են եղել հայկական եկեղեցիներում և վանքերում ոչնչացված գրքերի թիվը, այդ երևում է նաև Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Մատթեոս արքեպիսկոպոսի 1896 թվականի 28 դեկտեմբեր թվակիր գրությունից, ուղղված էջմիածին, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, ուր հայտնում է, որ կողոպտված եկեղեցիներում եկեղեցական պաշտամունք կատարելու համար, անհրաժեշտ են եկեղեցական անոթներ, զգեստներ և «եկեղեցական մատյանք»: Նույն դիմումում պատրիարքը հայտնել էր նաև, որ այս

²⁸ Արամ Սահակյան, «Դուրացական Ուրֆան և իր հայրդրիները», Բիլուրթ, 1955, էջ 25, 360, 363:

²⁹ «Արձագանք», Թիֆլիս, 1882, № 27, էջ 422:

³⁰ «Արևիկ», Կ. Պոլիս, 1910, № 7282, էջ 1:

³¹ «Ակն և ակնցիք», նախաձեռնեց և հավաքեց Առաքել Փեղյան, աշխատանքից, դասավորեց և խմբագրեց Մկրտիչ Պառսամյան, Փարիզ, 1952, էջ 110:

³² Գրիգոր Հ. Գալուստյան, «Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ջեյթուն», Նուր-Ցոք, 1934, էջ 573:

³³ Նույն տեղում, էջ 429:

³⁴ Հ. Հ. Քոսյան, «Ցուցակ ձեռագրաց Կարնո գյուղերու», տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1963, էջ 38:

³⁵ «Արարատ», 1896, էջ 89:

պատակով կազմված մասնախումբը հնա-
ստությունները շունչեցավ գնել «գուրբամա-
նան», այդ պատճառով էլ նա դիմում է
«հասկանալի» չափերով Մայր Աթոռից նվա-
ճելու «գեղեցիկացնող» մատենադարանի
պատկերները, որպեսզի կարող իցեն
հասկանալի կատարել գեղեցիկացնող
պատկերները և զխորհուրդ սրբոյ պատարագի»³⁶։
Եթե նույնիսկ ոչնչացված եկեղեցական
գրքերի մի մասը հնատիպ էր, ապա կասկա-
կից չուրա է, որ ամեն տեղ դեռ շատ կային
հնա էժնագրի մատյաններ, որոնք այդ շրջա-
նում եկեղեցիներում դեռևս առօրյա գործա-
նության մեջ էին։

Եվ ահա այս սև տարիներից հետո, թեր-
հերում տպագրված Արևմտյան Հայաստանի
մերաբերյալ լուրերը հիմնականում հաղոր-
դում էին կոտորածներից տուժած եկեղեցի-
ների և վանքերի վերանորոգության, գրքերի
շարժման և որբանոցների ստեղծման
մասին։

Մեր հնագույն ձեռագրերի մեջ հաճախ
հիշատակարաններում գրված է ոչ միայն
ձեռագրի պատմությունը, այլև զանազան
եկեղեցականություններ նաև հայերի կրած տառա-
պանքների մասին։ Հայաշինչ կոտորածները
նա թափաքելով ձեռագրերում իրենց արձա-
գանքը գտան. 1894—1896 թվականների հա-
ստածանքի տարիներին վերաբերյալ բերենք
մի նմուշ մի ձեռագրից, որն այժմ պահվում
է Փարիզում։ Տիգրանակերտի Ս. Սարգիս
եկեղեցուն պատկանած այս ձեռագիրը ևս
հափշտակվեց և կրկին ազատվելուց հետո,
Տիգրանակերտի առաջնորդ եղեկիկ վարդա-
պետ Արշակունին հետևյալ հիշատակարանը
Մոզես նրա էջերում.

«Տիգրանակերտ. 1895 թվին Քրիստոսի,
Հոկտեմբեր 20, օսմանցոց Համիդ թագավո-
րի ժամանակին մեծ ջարդ մը տրվեցավ հա-
յոց ազգին։ Բոլոր Հայաստանի մեջ գտնված
Հայոց եկեղեցիները հափշտակվեցան, ունե-
ցած հնությունները և սուրբ անոթները
աղծվեցան, ցիրուցան եղան։ Սուրբ Ավե-
տարանը մեծ քանակությամբ անօրեն տա-
լիներեն ատնվեցավ։ Արդեն Տիգրանա-
կերտի Ս. Սարգիս եկեղեցիին կպատկաներ
և իր սեփականությունն էր, ի փառս Քրիստո-
սի Փրկչին մերոյ և ի պատիւ Հայկազյան
տոհմի, ամէն...»³⁷։

Բերված փաստերից կարելի է եզրակացնել,
որ հազարավոր ձեռագրեր և հազվագյուտ
տպագիր գրքեր ոչնչացան 1894—1896 թվա-

կանների կոտորածների ժամանակ և իրենց
հետ լուծվան մատնվեցին բոլորովին լու-
ստանախրված և ո՛վ գիտի գիտության հա-
մար ինչպիսի առեղծվածներ լուծելու սահ-
մանված մագաղաթներ...։ Սակայն Համի-
դյան վարչակարգը ձեռագրերի ոչնչացման
մասին չէր թույլատրում գրել և ոչ մի տող։
Բանասեր Բարգեն վարդապետ Կյուլեսերյա-
նը (ապա աթոռակից կաթողիկոս Մեծի Տանն
Կիլիկիո), 1901 թվականին «Հին ձեռագիր-
ներ» խորագրով իր ուշագրավ հոգևածաշա-
րում³⁸, խոսելով ձեռագրերի ոչնչացման
պատճառների մասին, թվելով հանդերձ
փչացման նպաստող ամենաերկրորդական
պատճառները, գիտակցորեն ստիպված լուռ
էր գրելուց ամենամեծ պատճառների, ինչ-
պես թաթար-մոնղոլական, այնպես էլ միայն
դեռ 4 տարի առաջ Համիդյան ջարդերի հե-
տևանքով ոչնչացված մեծ թվով ձեռագրերի
մասին։ Համիդը փոխարեն սպասում էր
միայն գնահատական և արեւատության մաղ-
թանքներ...։

Լուռ կերպով ոչնչացվել էին թանկագին
նշխարները հայ անցյալի և իրենց հետ տա-
րել դարերի գաղտնիքը...։ Մինչև վերջ համը
էր մնացել նրանց լեզուն և պարտադրվում
էր նաև, որ նրանց ոչնչացման մասին էլ
մարդիկ միշտ լուռ մնային...։

Հայը հազիվ սկսել էր մասամբ բուժել իր
ստացած ծանր վերքերը, երբ 1909 թվակա-
նին տեղի ունեցավ Կիլիկիայի շարանեղ
աղետը, ուր 30 000-ից ավելի անմեղ հայեր
տանջամահ արվեցին երիտասարդ թուրքերի
մեղսակցությամբ։ Ի՛նչ փուլթ, թե շուտով
դահիճ Արդու Համիդ Բ-ը գահընկեց էր ար-
վում, այժմ նրանից ոչնչով չէին ուզում ևս
մնալ նրա դեմ պայքարող երիտասարդ թուր-
քերը։

Համիդյան ջարդերի նույն տխուր պատկե-
րը կրկնվեց նաև հայկական Կիլիկիայում։
Այրվեցին Ադանայի նահանգում՝ Ադանայի,
Տարսուսի, Հաջրնի, Դյուրթ-Յուրի և այլ վայ-
րերի 24 եկեղեցիները, իսկ Հալապի նահան-
գում 7 եկեղեցիներ հրկիզվեցին կամ թալան-
վեցին³⁹։ Կասկածից վեր է, որ այս ժամանակ
ևս այրված և թալանված աղքատ սրբավայ-
րերի մեջ պետք է, որ ոչնչացված լինեին նաև
թափաքված ձեռագրի մատյանները։

Կիլիկիայի կոտորածը սակայն անջնջելի է
մնալու մեր մատյանների պատմության մեջ

³⁶ «Արարատ», Վաղարշապատ, 1896, էջ 142։

³⁷ Արտավազդ աբխազկոպոս Սյաւրմեյան, «Մայր
ցուցակ հայերեն ձեռագրաց նվիրողայի մասնավոր հա-
վարմաներու», Ա., 1950, Փարիզ, էջ 25։

³⁸ «Բյուզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1901, № 1399։

³⁹ Հակոբ Քերզյան, «Կիլիկիո աղետը», 1909, Կ. Պո-
լիս, էջ 254։

պատահած մի եզակի դեպքով: Այդ զգայացունց եղելությանը մարդիկ միայն այն ժամանակ կարողացան ականատես լինել, երբ Աղանայի կողքին գտնվող Հասան-Քելլիում մի փոքրաթիվ հայություն հերոսաբար դիմադրելով, ի վերջո ընկավ զենքը ձեռին, թշնամու անհավասար ուժերի առջև: Մեծ եղեռնի նահատակ, զգայուն գրչի տեր Ներսես եպիսկոպոս Դանիելյանը (ավելի ծանոթ իր Սասկան վարդապետ և ապա Սասկան եպիսկոպոս ծածկանունով) ականատես է լինում մի անսովոր տեսարանի: Նա պատմում է, թե ինչպես ջարդից վերապրողները վերադառնում են իրենց այրված ու մոխրացած գյուղը և սկսում են այս ու այն կողմ իրենց սիրելիների ընկած դիակները հավաքել ու թաղել, գտնում են նաև Տեր Պետրոսի մարմինը: Երբ բզկտված վերաբերում ու պարեգուտը հանում են՝ նրա մարմինը պատանքելու համար, քահանայի կրծքի վրա գտնում են արյունոտած մի Մաշտոց, որն իր հոտի սիրով միշտ բաբախուն սրտի հետ սվինահար էր եղել... Ներսես եպիսկոպոս այդ Մաշտոցով է, որ շրջել է գյուղից գյուղ և իր կատարած մկրտություններից մեկի ընթացքում, հուզված իր ձեռքի սվինահար Մաշտոցից, երեսայի անունը դրել էր Սվին. և ի վերջո այդ Մաշտոցը հանձնել էր Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսարանին, որպեսզի հատուկ հիշատակագրով պահեն այն վանքի գանձարանում⁴⁰: Զգիտենք, թե սվինահար Մաշտոցը ոչնչացավ արդյոք մեծ եղեռնի ժամանակ, ինչպես որ նահատակվեց այն հայտնաբերող և նվիրող բացառիկ հայրենասեր սրբազանը, թե՛ փրկվեց: Համենայն դեպս, սվինահար Մաշտոցը հայ գրքի ճակատագրի ամենապերճախոս վկան է մնալու առհավուտ:

Մեծ եղեռնին նախորդող տարիներին, Արևմտյան Հայաստանում գտնվող հայերեն ձեռագրերի ուսումնասիրության ուղղությամբ որոշակի աշխատանքներ են կատարվել: Մեծանուն հայագետ Հ. Հակոբոս Տաշյանի կողմից կազմված Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության ցուցակը դառնում է դասական օրինակ այլ վայրերում գտնվող ձեռագրերը ևս նույն ձևով ցուցակագրելու և վանքերի մոլթ պատերի խորը մնացած մեծ ձեռագիր արժեքները լույս աշխարհ բերելու և հայագիտությանը ճանաչելի դարձնելու ուղղությամբ:

Հայ ձեռագրագիտության մեծանուն վաստակավորը հանդիսացող Գարեգին վարդա-

պետ Հովսեփյանցը (հետո Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիո), 1911—1914 թվականներին գիտական ուղևորություններ է կատարում դեպի Արևմտյան Թուրքիայի և Փոքր Ասիայի շրջանները: Նա գտնում է Կոստանդնուպոլիս, Զմյուռնիա, Սեբաստիա, Թորատ, Ամասիա, Յոզղատ, Խանդալի և այլ հայաշատ կենտրոններ և ամեն տեղ որոնում, գտնում և ուսումնասիրում է պահվող ձեռագրերը, և հարուստ ատաղձներ քաղում իր մի շարք ծրագրած աշխատությունների համար: Դժբախտաբար, Գարեգին Կաթողիկոս Հովսեփյանցի բացի ձեռագրաց հիշատակարանների և հատորից, ուր լավագույն կերպով ի հայտ են գալիս վերոհիշյալ վայրերում իր կատարած ձեռագրագիտական աշխատանքների արդյունքները, նրա մյուս կարևորագույն աշխատությունները, որոնք խարսխված են մասամբ դարձյալ իր ուղևորության ընթացքում հավաքած նյութերի վրա, ցարդ լույս չտեսան: Դարձյալ էջմիածնի միաբաններից մեկը, ժրջյան ձեռագրագետ Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը՝ Մագիստրոսը, ի դարձի սկզբներին, շրջագայությունների է դուրս գալիս դեպի Կոստանդնուպոլիս և այլ բազմաթիվ վայրեր, և երկար տարիների տքնաշան ու համառ աշխատանքով կազմում 22 000 հայերեն ձեռագրերի հսկա ցուցակը, որը մինչև այժմ անտիպ է մնացել և պահվում է Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի դիվանում⁴¹:

Ինչպես Գարեգին Կաթողիկոս Հովսեփյանցի, այնպես էլ Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի աշխատությունները մեծ արժեք են ներկայացնում, քանի որ նրանցում գտնվում են մեծ թվով ձեռագրերի նկարագրություններ, որոնք ոչնչացել են 1915 թվականի մեծ եղեռնի ժամանակ: Հիշյալ աշխատությունների հրատարակումը անկասկած մեզ համար շատ բան կպարզի ձեռագրական մեծ կորուստների վերաբերյալ և միևնույն ժամանակ կարևոր ավանդ կլինի հայագիտության համար: Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի՝ Մագիստրոսի դիվանից նշենք մի-երկու օրինակ: Նա 1908 թվականին երկու շաբաթով լինելով Կոստանդնուպոլսում, հայտնում է, որ այնտեղ, ձեռագրերի և ձեռագրացուցակների միջոցով ծանոթացել է 1121 ձեռագրերի: Եթե նույնիսկ այդ ցուցակից հանելու լինենք Անտոնյան միաբանության մատենադարանի ձեռագրերը, որոնք այժմ տեղափոխվել են Զմամաթի վանքը (Լիբանան), ինչպես նաև Արմաշի և

⁴⁰ «Տաճար», Կ. Պոլիս, 1911, № 16, էջ 249—250:

⁴¹ Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի դիվան, դործ № 201—267, և այլն:

այլ վայրերի ձեռագրացուցակները, որոնց ձեռագրերը չէին պահվում Կոստանդնուպոլսում, դարձյալ կունենանք ավելի քան 500 ձեռագիր, որոնցից, որքան մեզ հայտնի է, չափազանց քիչ բան է մնացել այժմ Կոստանդնուպոլսում: Նույնպես, ըստ Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի դիմանում եղած մի թղթի, Ամասիայում ցուցակագրվել է 41 ձեռագիր, այնինչ, ինչպես նշվեց, Գարեգին վարդապետ Սրվանձտյանցն իր ժամանակին միայն 3 ձեռագիր էր հիշատակել Ամասիայից, իսկ Ղևոնդ վարդապետ Փիրղալեմյանը՝ 15:

Գեղամ Տեր-Կարապետյանը (Մշո Գեղամ) ևս կազմել է Մուշի և շրջականների ձեռագրերի հիշատակարանների ճոխ մի հավաքածու, որը ևս, ցավոք սրտի, դարձյալ անտիպ է մնում:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում գնահատելի ջանքեր թափվեցին նաև առանձին վանական մատենադարանների գիտական ձեռագրացուցակներ կազմելու ուղղությամբ: Բարգեն վարդապետ Կյուլեսերյանի ջանքերով, ստեղծվեցին Անկյուրիայի Կարմիր վանքի, Ղալաթիայի (Կոստանդնուպոլս) հայոց ազգային մատենադարանի ձեռագրացուցակները, որոնք միայն վերջերս հրա-

տարակվեցին: Հակոբ Թոփճյանը դեռ 1903—1904 թվականներին կազմեց Արմաշի վանքի ձեռագրերի ցուցակը, որը դարձյալ վերջերս է որ հրատարակվեց: Բարգեն վարդապետ Կյուլեսերյանը ևս ուներ նույն Արմաշի ձեռագրերի մի ցուցակ (անտիպ): Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակյանը կազմեց Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքի ձեռագրացուցակը, Տրդատ Եպիսկոպոս Պալյանը՝ Կեսարիայի և շրջակայքի ձեռագրացուցակը, որոնք լույս տեսան «Հանդես ամսօրյա»-ում: Կորյուն վարդապետը Փարիզի «Բանասեր»-ում հրատարակեց Կոստանդնուպոլսի Ս. Հրեշտակապետ թաղի մատենադարանի ձեռագրերի ցուցակը և այլ մանր ցուցակներ, ուսուցիչ Օ. Բարադամյանը կազմեց Վասպուրականի ձեռագրերի մի մասի ցուցակը, որն անտիպ է և պահվում է Մաշտոցի անվան մատենադարանում: Հայտնի ազգագրագետ Երվանդ Լալայանը 1915 թվականին հրատարակեց Վասպուրականի զանազան վայրերում գտնվող ձեռագրերի ցուցակի միայն Ա հատորը: Վասպուրականի ձեռագրերին վերաբերող նրա ընդարձակ ցուցակը (№ 481-ից № 1525 ձեռագիրը) ցարդ մնացել է անտիպ:

(Շարունակելի)